

ДИНАМІКА ЦИВІЛЬНОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Кодифікацією цивільного законодавства та прийняттям Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) було завершено формування в Україні цивільного законодавства, що відповідає умовам ринкової економіки.

Почався етап його удосконалення у напрямках надання йому більшої доцільності та формальної визначеності. Проте, якщо звернутися до проблеми дії актів цивільного законодавства у часі, то вже при першому наближенні помітно, що законодавство не дає однозначної відповіді на питання, які виникають у процесі правозастосування.

Те саме слід сказати і стосовно динаміки цивільних зобов'язань. На стику цих двох складних проблем ми отримуємо цілу низку питань, однозначні відповіді на які дати неможливо. Наука цивільного права також не опрацювала рекомендацій стосовно застосування відповідних законодавчих положень і їх удосконалення.

Водночас у науці стверджується, що «точне встановлення меж дії нормативних юридичних актів є елементарною, найпершою умовою правового регулювання» [1, с. 237].

З огляду на викладене, звернення до проблеми виникнення зобов'язальних правовідносин слід визнати актуальним.

Проблема динаміки зобов'язання в аспекті дії актів цивільного законодавства у часі у науці цивільного права спеціально не досліджувалася, але методологічне підґрунтя для її аналізу створене авторами, які досліджували цивільні зобов'язання (М. Агарков, В. Белов, О. Іоффе, Н. Кузнецова, Н. Голубєва, Є. Харитонов та ін.) і дію актів законодавства у часі (Д. Бахрах, О. Пушняк, А. Тілле, В. Тумаков та ін.).

Метою цієї статті є розробка теоретичних положень, які можуть бути використані при тлумаченні і застосуванні норм цивільного права про дію актів цивільного законодавства у часі у тій частині, в якій вони стосуються динаміки цивільного зобов'язання, а також при внесенні змін і доповнень до ЦК України.

Базове положення, що визначає відносини, які регулюються новоприйнятими актами цивільного законодавства, формулюється у ч. 1 ст. 5 ЦК України: «Акти цивільного законодавства регулюють відносини, які виникли з дня набрання ними чинності».

Визначення дня набрання актами законодавства чинності є нескладним завданням, принаймні порівняно із визначенням дня (чи моменту) виникнення відносин, що регулюються цими актами. Тому здійснимо спробу більш детального аналізу проблеми «виникнення відносин».

Передусім зауважимо, що термін «виникнення відносин», очевидно, означає те саме, що і «виникнення правовідносин», оскільки «правовідносини» є правовою оболонкою (формою) фактичних відносин, що є соціальним (суспільним) змістом правових відносин. А разом фактичні відносини і правовідносини утворюють те явище, яке у ч. 1 ст. 5 ЦК України позначається терміном «відносини», що «регулюються» актами цивільного законодавства. Цей висновок міг би претендувати на якість логічно бездоганного, якби не некоректність думки про те, що законодавство регулює, зокрема, правовідносини. Все-таки правовідносини — це або результат правового регулювання (така думка панує в юридичній науці), або проміжна ланка між законодавством та суспільними відносинами. Останнє розуміння правовідносин

було розроблено Ю. Толстим наприкінці 50-х років ХХ ст. [2, с. 31], а новітнього часу розвивається Г. Знаменським [3, с. 67, 71].

І при одному, і при другому розумінні правовідносин вони «регулюватися» законодавством не можуть. Але це — думка правильна лише для цілей правотворчості (удосконалення законодавства). Для цілей правотлумачення і правозастосування слід враховувати позицію законодавця. А в законах ми неодноразово зустрічаємо, що певний закон регулює відповідні правовідносини. Врешті-решт, ця термінологія дійшла і до кодифікованих законодавчих актів: у ч. 7 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України (далі — КАС України) двічі зазначається: «Закон, що регулює... правовідносини». Цю термінологію не можна ігнорувати і при тлумаченні ч. 1 ст. 5 ЦК України. А це дає підстави стверджувати, що термін «відносини» у цьому законодавчому положенні позначає фактичні і правові відносини в їх єдності. Оскільки зміст правових відносин утворюють права та обов'язки учасників, то слід зробити висновок про те, що з моменту набрання чинності актом цивільного законодавства відповідно до ч. 1 ст. 5 ЦК України цей акт визначає також зміст і обсяг прав і обов'язків учасників цивільних відносин (правовідносин), що виникли після набрання чинності відповідним актом цивільного законодавства. Але це — не кінцевий висновок, оскільки проблема визначення моменту виникнення відносин, що регулюються актами цивільного законодавства, потребує більш глибокого аналізу.

Для цілей правозастосування слід звернутися до більш конкретних положень цивільного законодавства, що визначають момент виникнення цивільних відносин, правовідносин, прав і обов'язків. У частині 2 ст. 331, ч. 4 ст. 334, ч. 2 ст. 1299 ЦК України ми зустрічаємо положення, що визначають момент виникнення права власності. Очевидно, з того ж моменту виникають фактичні та правові відносини власності. Стосовно зобов'язань, то момент їх виникнення, момент виникнення фактичних відносин, що опосередковуються зобов'язальними правовідносинами, момент виникнення прав та обов'язків, що становлять зміст зобов'язань, положеннями ЦК України не визначаються.

Законодавець більшою мірою стурбований визначенням моменту, з якого договір визнається укладеним (ст. 640 ЦК України), моменту, з якого договір набирає чинності (ч. 2 ст. 631 ЦК України). За таких умов правило про дію актів цивільного законодавства у часі залишилося непогодженим із моментом виникнення відносин (фактичних і правових, а також прав і обов'язків, що становлять зміст відповідних правовідносин).

Проте є ще одне законодавче положення, де вирішується питання дії цивільного закону у часі. Воно формулюється у п. 4 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України і стосується застосування цього Кодексу. Цим пунктом встановлюється, що ЦК України застосовується до цивільних відносин, що виникли після набрання ним чинності. Якщо ж цивільні відносини виникли раніше, то Кодекс застосовується до тих прав і обов'язків, що виникли або продовжують існувати після набрання ним чинності. Отже, виникнення цивільних відносин (і правовідносин), не перешкоджає тому, щоб у процесі їх розвитку (динаміки) у силу юридичних фактів, передбачених законодавством, виникали нові права та обов'язки. Таке розуміння співвідношення цивільних відносин (правовідносин) і цивільних прав та обов'язків впливає із п. 4 Прикінцевих та перехідних положень Кодексу. Воно не може ігноруватися і при тлумаченні ч. 1 ст. 5 ЦК України. Це означає, що виникнення цивільних відносин законодавець розуміє істотно інакше, ніж це було витлумачено нами вище. Відтак і теоретичні концепції, покладені в основу ч. 1 ст. 5 ЦК України і п. 4 Прикінцевих та перехідних положень цього Кодексу, є різними. Відповідно до п. 4 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України останній має негайну дію (з установленими винятками), тобто він визначає зміст і обсяг прав та обов'язків, що продовжують існувати після набрання чинності Кодексу. Частина 1 ст. 5 надає актам цивільного законодавства перспективної дії, пов'язаної з ультраактивною дією раніше чинних актів законодавства: новоприйняті акти законодавства застосовуються

тільки до тих відносин, що будуть виникати після набрання ними чинності. Якщо ж відносини виникли раніше, то до них, до прав і обов'язків, до юридичних фактів, що виникають після набрання чинності новоприйнятими нормативно-правовими актами, застосовуються раніше прийняті акти цивільного законодавства аж до моменту припинення зазначених правовідносин.

У зв'язку з цим слід врахувати, що в теорії права негайна дія закону визнається як загальне правило. С. Алексєєв писав: «Загальний принцип, що визначає дію нормативних актів стосовно триваючих відносин, може бути визначений як принцип негайної дії» [1, с. 242]. Раніше цю думку висловлював А. Тіллі [4, с. 95], а пізніше — Д. Бахрах [5, с. 158–159], О. Пушняк [6, с. 102]. Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень лише зазначив на можливість негайної (безпосередньої) ультраактивної та ретроактивної дії нормативно-правових актів, а далі зосередився над проблемою зворотної (ретроактивної) дії нормативно-правових актів і ухилився від того, щоб дати відповідь на запитання, яка ж дія нормативно-правових актів є загальним правилом (ст. 255) [7].

А зворотна дія часу, пов'язана з обмеженням дії раніше чинного закону, і перспективна дія новоприйнятого закону, пов'язана з ультраактивною дією раніше чинного закону, є винятком із загального правила. Немає будь-яких аргументів на користь того, що стосовно актів цивільного законодавства можна відступати від загального правила, тим більше, що воно реалізується стосовно самого ЦК України у п. 4 його Прикінцевих та перехідних положень. Тому ч. 1 ст. 5 потребує відповідного доповнення — закріплення у ній загального правила про негайну дію актів цивільного законодавства (за зразком п. 4 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України).

Продовжимо наш аналіз на базі більш конкретного нормативного матеріалу. Якщо певна дія чи подія визнаються підставою зобов'язання (ч. 2 ст. 509; ст. 11 ЦК України), логічно було б зробити висновок про те, що з настанням цієї підстави виникає зобов'язання, тобто правовідносини. Одночасно між відповідними сторонами виникають і фактичні відносини. Отже, з цього моменту виникають і відносини як єдність фактичних і правових відносин. Оскільки виникли правовідносини (зобов'язання), то логічно зробити висновок про те, що з того ж моменту виникли і права та обов'язки, що становлять зміст відповідних правовідносин, тобто зобов'язань.

Проте не можна не помітити, що з моменту виникнення зобов'язань, особливо тих, підставою виникнення яких є договори, права і обов'язки виникають тільки як загальноправові пов'язаність сторін, оскільки часто з цього моменту сторони ще не зобов'язані здійснювати дії, що утворюють зміст відповідних обов'язків і прав. Тобто з цього моменту виникають «відносини», про які йдеться у ч. 1 ст. 5 ЦК України, які слід розуміти з урахуванням п. 4 Прикінцевих та перехідних положень Кодексу. До речі, російський законодавець послідовний у визнанні тієї обставини, що спочатку виникають відносини (у тому числі й права та обов'язки, що підлягають виконанню вже в силу виникнення відносин на підставі, зокрема, укладеного договору), а пізніше на підставі інших юридичних фактів у порядку розгляду зазначених відносин виникають й інші права та обов'язки. Ця думка знайшла відображення у ст. 5 Федерального закону РФ «Про введення в дію частини першої Цивільного кодексу Російської Федерації» і в ст. 4 ЦК РФ. Відповідно до цих законодавчих положень В. Белов пише, що «з укладенням договору купівлі-продажу, безсумнівно, виникає зобов'язання, змістом якого є право вимоги покупця до продавця продати певну річ (товар)...», а грошове зобов'язання виникає пізніше [8, с. 68]. Зауважимо тільки, що і право вимоги покупця до продавця може виникати не «з укладенням договору», а пізніше, в строк, що встановлений договором.

Якщо для прикладу взяти зобов'язання найму будівлі, іншої капітальної споруди (їх частини), то обчислення строку договору (не торкаємося проблеми теоретичної коректності використання терміна «строк договору») починається не з моменту його укладення чи набрання ним чинності, а з моменту передання наймачеві будівлі або іншої капітальної споруди

(їх окремої частини) і належного оформлення цього відповідним документом (актом), що підписується сторонами (ч. 1 ст. 795 ЦК України). До цього моменту перебіг строку такого договору найму не починається. Отже, якщо погодитися із тим, що відносини (фактичні відносини, правові відносини, тобто зобов'язання, права та обов'язки) між наймодавцем і наймачем виникають з моменту укладення договору, то виходить, що певний час ці відносини перебувають у такому стані, що цей час навіть не зараховується до строку договору. Тому логічним буде питання про те, чи не виникають відносини між наймодавцем та наймачем саме з моменту передання відповідного нерухомого майна та належного оформлення такого передання.

Однак і після належно оформленого передання наймодавцем будівлі, іншої капітальної споруди (їх частини) наймачеві можна ставити питання про виникнення, наприклад, відносин (фактичних відносин, правовідносин, тобто зобов'язань, прав та обов'язків) щодо внесення плати за користування майном за кожний відповідний, передбачений договором період. Ці відносини виникають (з настанням строку відповідного платежу) і зникають (з моменту здійснення відповідного платежу). У зв'язку з цим також виникає питання про те, чи не підпадає виникнення відносин щодо внесення плати за користування предметом договору найма під формулювання «відносини, що виникли...» (ч. 1 ст. 5 ЦК України). Постановка цього питання є тим більш доречною, що законодавець виокремлює грошові зобов'язання і встановлює для них особливий правовий режим (статті 536, 625 та інші ЦК України; ст. 229 Господарського кодексу України (далі — ГК України)). З урахуванням здійсненого вище співставлення ч. 1 ст. 5 і п. 4 Прикінцевих та перехідних положень Кодексу слід дати негативну відповідь на поставлене запитання.

Тоді слід спробувати застосувати цю відповідь (тобто виражене в ній тлумачення ч. 1 ст. 5 ЦК України) з метою вирішення питання про застосування новоприйнятих нормативно-правових актів якими встановлюються державні та комунальні фіксовані ціни (ст. 13 Закону України «Про ціни і ціноутворення»; ч. 5 ст. 191 ГК України). Припустимо, що з дотриманням усіх вимог законодавства прийнятий нормативно-правовий акт, що встановлює нові ціни (тарифи), що запроваджуються з 1 квітня 2014 р. Договір, що передбачає надання послуг, на які поширюються комунальні фіксовані ціни, сторони підписали (уклали) 31 січня 2014 р. і питання про ціну вирішили в ньому формулюванням «послуги оплачуються за комунальними фіксованими цінами відповідно до законодавства». Сторона, що надає послуги, при цьому може вважати, що цитоване формулювання одного з пунктів договору забезпечує пряме застосування комунальних фіксованих тарифів, що встановлюються нормативно-правовими актами відповідного органу місцевого самоврядування. Сторона, що отримує послуги, може вважати, що формулювання «відповідно до законодавства» означає, зокрема, застосування ч. 1 ст. 5 ЦК України: новоприйнятий нормативно-правовий акт, що встановлює нові тарифи, не може застосовуватися до відносин, що виникли до набрання чинності цим актом. Аж до моменту припинення цих відносин до них застосовуються тарифи, що встановлені раніше чинним нормативно-правовим актом, що має відповідно до ч. 1 ст. 5 ЦК України ультраактивну дію. Що стосується нового нормативно-правового акта, то він згідно з ч. 1 ст. 5 ЦК України має тільки перспективну дію (до вичерпання ультраактивного потенціалу раніше чинного нормативно-правового акта).

Проти викладеного тут останнього розуміння дії нормативно-правових актів, що встановлюють державні та комунальні ціни (тарифи), як видається, можна запропонувати тільки такий аргумент: зазначені акти не є актами цивільного законодавства. Але ж, по-перше, вони регулюють ціни (тарифи), за якими здійснюється оплата товарів, робіт, послуг у цивільних правовідносинах. По-друге, вони є актами цивільного законодавства відповідно до п. 5 і заголовку ст. 4 ЦК України. По-третє, рішення органів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування визнаються такими, що охоп-

люються поняттям «законодавство» у ст. 3 Податкового кодексу України і ст. 4 Бюджетного кодексу України. І це розуміння поняття законодавства має загальне значення, а не обмежується сферою дії Податкового і Бюджетного кодексів.

Особливу увагу у зв'язку з тлумаченням і застосуванням ч. 1 ст. 5 ЦК України привертають цивільні правовідносини щодо забезпечення виконання зобов'язань, а також цивільні правовідносини, у межах яких реалізується цивільно-правова відповідальність. Їх особливість полягає у тому, що їх виникнення ставиться під умову виникнення обставин, стосовно яких на момент укладення договору взагалі невідомо, настануть вони чи ні. Викладене тут твердження за своїм юридичним змістом є тотожним положенню ч. 1 ст. 212 ЦК України, що визначає правочини, які вчиняються під умовою настання обставини, яка отримала назву відкладальної. Відкладальна умова правочину (договору) за буквою ч. 1 ст. 212 ЦК України має стосуватися правочинів. Але при цьому нічого не передбачається стосовно встановлення відкладальної умови стосовно частини правочину. У доступній літературі нам не вдалося зустріти навіть саму постановку проблеми поводження сторонами правочину (договору) відкладальної обставини щодо окремих умов правочину (договору). З огляду на те, що законодавець, встановлюючи правила про недійсність правочинів, формулює окреме положення про недійсність частини правочину, можна було б стверджувати, що відсутність законодавчого положення про можливість поставлення частини правочину під відкладальну умову означає, що це є неможливим. Крім того, складно знайти аргументи на користь заборони ставити частину правочину під умову настання відкладальної обставини. У цьому немає будь-якого сенсу, особливо з урахуванням того, що немає перешкод для того, щоб виокремити частину правочину й оформити її як окремий правочин (договір). Тому у ч. 1 ст. 547 ЦК України йдеться про «правочин щодо забезпечення виконання зобов'язань».

Правочин щодо забезпечення виконання (основного) зобов'язання неустойкою зазвичай є лише частиною договору, що є підставою цього зобов'язання. Проте з урахуванням викладеного вище, він може розглядатись і як окремий правочин, що підпадає під формулювання ч. 1 ст. 212 ЦК України, тобто як правочин, вчинений під відкладальною умовою. Якщо це так, то відносини зобов'язання щодо сплати неустойки з моменту укладення договору не виникають. Вони виникають з моменту вчинення боржником порушення основного зобов'язання. А це порушення є підставою зобов'язання щодо сплати неустойки. Отже, відповідно до ч. 1 ст. 5 ЦК України відносини щодо сплати неустойки регулюють актами цивільного законодавства, що були чинними (набрали чинності) на день, коли боржник припустився порушення зобов'язання, забезпеченого неустойкою. Це твердження слід визнати правильним і стосовно випадків, коли неустойка встановлюється законом, як це передбачено ч. 1 548 ЦК України, або законодавством, або згідно з положеннями абзаців 1 та 3 ч. 2 ст. 551 ЦК України.

Момент виникнення застави визначається у ст. 585 ЦК України. Слід наголосити, що тут йдеться про речове право і речові правовідносини, а не про зобов'язальні права і правовідносини, тому аналіз ст. 585 ЦК України виходить за межі цієї статті. Що стосується зобов'язальних заставних правовідносин, то вони виникають з моменту укладення договору застави, який у тій частині, в якій він породжує зобов'язання, не може вважатися правочином, вчиненим з умовою про відкладальну обставину. Це пов'язане з тим, що виникнення таких зобов'язань не ставиться законом в залежність від порушення зобов'язання, забезпеченого заставою, оскільки ті зобов'язання мають на меті обслуговування речових правовідносин щодо застави, а не сприяння виконанню зобов'язання, забезпеченого заставою. Відтак до зобов'язальних правовідносин щодо застави застосовуються акти законодавства, що набули чинності на день укладення договору застави і виникнення відповідних відносних відносин.

Якщо цивільно-правова відповідальність за порушення зобов'язання встановлюється умовами договору, то договір у відповідній частині може вважатися правочином, вчиненим з

умовою про відкладальну обставину. Отже, відносини щодо відповідальності у таких випадках виникають з моменту порушення зобов'язання. Стосовно випадків, коли відповідальність за порушення зобов'язання встановлена законом (актом цивільного законодавства), підстав говорити про правочини під умовою немає. Але немає підстав для того, щоб вирішувати в таких випадках питання про момент виникнення відносин щодо відповідальності інакше, ніж у випадках, коли відповідальність встановлюється договором. Тому відносини щодо відповідальності регулюються актами законодавства, що набрали чинності на день вчинення порушення. Це не виключає необхідності у спеціальному вирішенні цього питання у ЦК України. Проблема, про яку тут ідеться, відчувається законодавцем. Навіть за умови, коли він у п. 4 Прикінцевих та перехідних положень Кодексу окремо вирішив питання про застосування ЦК України до цивільних відносин, що виникли після набрання чинності цим Кодексом, і до відносин, що виникли до набрання чинності цим Кодексом, у п. 10 Прикінцевих та перехідних положень ЦК України законодавець спеціально вирішив питання про застосування цього Кодексу до відносин щодо відповідальності.

Викладене дає підстави для висновку про те, що проблема динаміки цивільних зобов'язань потребує подальшого ретельного дослідження стосовно усіх видів таких зобов'язань, а особливо тих, які позначаються у науці як додаткові (акцесорні). Одночасно з удосконаленням положень ЦК України, що стосуються дії актів цивільного законодавства у часі, це давало б можливість внести більшу визначеність у цивільні правовідносини.

Список використаних джерел

1. *Алексеев С. С.* Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. — М. : Юридическая литература, 1982. — Т. 2. — 360 с.
2. *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. — Л. : Изд. Ленинградского ун-та, 1959. — 102 с.
3. *Знаменский Г. Л.* Хозяйственные правоотношения / Г. Л. Знаменский // *Хозяйственное право* / под ред. В. К. Мамутова. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 63–80.
4. *Тилле А. А.* Время, пространство, закон. Действие советского закона во времени и пространстве / А. А. Тилле. — М. : Юридическая литература, 1965. — 201 с.
5. *Бахрах Д. Н.* Действие норм права во времени: теория, законодательство, судебная практика / Д. Н. Бахрах. — М. : Норма, 2004. — 224 с.
6. *Пушняк О. В.* Право і час / О. В. Пушняк. — Х. : Фінн, 2009. — 176 с.
7. *Рішення Конституційного Суду України у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів від 9 лютого 1999 р.* // Офіційний вісник України. — 1999. — № 7. — Ст. 255.
8. *Белов В. А.* Гражданское право : учебник / В. А. Белов. — М. : Юрайт, 2013. — 1085 с.
9. *Михальнюк О. В.* Порука / О. В. Михальнюк // *Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб.* / за ред. О. В. Дзери. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 568–602.
10. *Попова Л. В.* Гарантія / Л. В. Попова // *Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб.* / за ред. О. В. Дзери. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 603–612.

Чанишева А. Р. Динаміка цивільного зобов'язання

У статті досліджується питання дії актів цивільного законодавства у часі та динаміки цивільних зобов'язань. Вносяться пропозиції щодо удосконалення чинного цивільного законодавства у цій сфері.

Ключові слова: акти цивільного законодавства, зобов'язання, динаміка зобов'язань.

Чанышева А. Р. Динамика гражданского обязательства

В статье исследуются вопросы действия актов гражданского законодательства во времени и динамики гражданских обязательств. Вносятся предложения по усовершенствованию действующего гражданского законодательства в этой сфере.

Ключевые слова: акты гражданского законодательства, обязательства, динамика обязательств.

Chanysheva A. Dynamics of civil obligations

The issues of effect in time of acts of civil legislation and dynamics of obligations are researched in the article. Proposals are introduced on improvement of current civil legislation in the field.

Key words: acts of civil legislation; obligations, dynamics of obligations.